

РЕПУБЛИКАНСКАТА ИДЕЯ В БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА (1886—1887 Г.)

Калчо Калчев

Изключително сложната политическа ситуация в българското княжество, довела след лятото на 1886 г. и до сериозни усложнения на международната обстановка в Европа, десетилетия вече привлича вниманието на изследвачите. Това обаче не означава, че към проучванията от времето на Симеон Радев насам, сред които днес безспорно се открояват трудът на Радослав Попов за регентския период¹, не би могло да се прибави нищо ново.

Без да претендираме за капитални обобщения или корекции към заключенията и изводите на съвременните учени или за съществени допълнения към съчиненията на изследвачите от старата (додеветосептемврийската) школа, чрез тази статия ще направим опит да хвърлим допълнителна светлина върху съживяването на републиканската идея през разглеждания период, като използваме познати и някои недотам известни документи.

Като се солидализираме с тезата, че „по време на политическата криза от 1886—1887 г. републиканската идея е жива“², бихме отнесли нейното лансиране като чисто тактически ход върху шахматната политическа дъска, но не и като идеал, като стратегическа цел, която при наличието и на „Програма за българска република“ не се е реализирала. Нереализирането е следствие не толкова от „злата воля“ на един или друг политик или държавник, колкото продукт на прекъснатостта в отстояването на републикански идеи продължително време. За актьорите в тогавашната българска политическа драма идеята за българска република е или само кух лозунг, или средство за решаване на конюнктурни политически сметки. А това е най-сигурен индикатор за слаба жизненост на републиканския идеал, предопределена от пълното му забвение в продължение на последното десетилетие.

Всеизвестно е, че единственият от българските политически мъже, свързани с предосвобожденската епоха, който поставя между другото въпроса за републиката, е Захари Стоянов³. Това поставяне е документирано както чрез някои материали в печата⁴, така и чрез отделни писма до Б. Ричардс⁵ — кореспондента на английския „Таймс“. Някогашният хъш и апостол на четвърти революционен окръг още след Съединението (1885 г.), когато се запознава лично с княз Александър Банетберг, открито

заявява, че след като Русия е против него, последния „ще изберем за президент на българската република“⁶. Ако избуялото ненадейно републиканство тогава е в пряка зависимост от руската неприязън към княза, тази зависимост става още по-силна година по-късно след принудителната абдикация на канонизирания и като национален герой Александър I Български. Абсолютно предан на напусналия вече България ексмонарх, бившият националреволюционер не е уверен в своето републиканство и скоро след разрива на дипломатическите отношения с Русия и отказа на принц Валдемар Датски да заеме българския престол, стига до извода: „А ако Европа се съгласи да ни направи неутрална република — то толкова по-добре“⁷. Тази мисъл явно го гнети, но в свое писмо до Александър Батенберг не бърза със споделянето ѝ: на 19 ноември 1886 г. той моли, увещава, настоява бившият държавен глава да се върне по-скоро в България, ако прецени, че няма да има „по-лоши последици“, но не споменава и слово за република⁸. Не би трябвало обаче да се изключва вероятността преди това да е изпратено и друго писмо, в което да е бил поставен тревожният въпрос за евентуална българска република⁹.

Приблизително два месеца преди това, още преди свикването на Третото Велико народно събрание, З. Стоянов е агитиран от верните княжески сътрудници сем. Головини, пребиваващи временно в Цюрих като имигранти, България да се провъзгласи за република. Русинът Ал. Ф. Головин¹⁰ директно призовава в писмото си от 15 септември 1886 г. в Търново да се преизбере княз Александър Батенберг „и ако Силите (имат се предвид Великите сили — К. К.) не потвърдят това избиране, българите имат друг изход, за да запазят своята самостоятелност: провъзгласете тогава република“¹¹. Бившият директор на Бюрото за кореспонденция към княжеската канцелария не без въздействието и на съпругата си — бесарабската българка д-р Анастасия Головина, е настроен срещу руската официална политика и изказва пред своя идеен съмишленик от 1885 г. убеждението, че „Европа... не може нищо да каже против тази форма на управление в България, защото тази форма ще отстрани неизбежния между европейските Сили конфликт по въпроса за потвърдяването на новия княз. Не забравяйте, че ако пропуснете настоящия момент за тази идея, то може цели поколения да чакат повтарянето на подобен случай“¹².

Приведеният откъс, видян в контекста на останалите съждения на Sandio (както се е подписал накрая цюрихският автор — К. К.), подсказва, че идеята за република е внимателно обмисляна от княжеските екссътрудници, макар пряко да не е казано нищо конкретно относно промяна на Конституцията. Изходната позиция, от която се тръгва в съжденията на Головини, е презумпцията за преизбирането на веднъж абдикирания княз.

Далеч сме от мисълта да обясняваме прорепубликанските колебания на Захари Стоянов в края на 1886 — началото на 1887 г. единствено с влияние на сем. Головини. Но че влияние в определена степен е имало

тогава — това едва ли трябва да се оспорва: и други запазени документи свидетелствуват, че между руско-българската семейна двойка и бившият председател на БТЦРК от Пловдив през есента на 1886 г. е имало писмовна кореспонденция¹³. Нямаме намерение и изкуствено да провъзгласяваме семейство Головини за републиканци — по-пълното запознаване с живота и дейността на първата българска с висше западноевропейско образование д-р Анастасия Головина дава основание да вярваме на чистосърдечното по-сетнешно признание на съпруга ѝ: „Жена моя, как и я, чистая монархистка принципиално“¹⁴. Връзката между гореизложените факти ясно и убедително подсказва, че републиканската идея в конкретния исторически момент се пледира от монархисти и че тя е средство за решаването на въпроса за избирането на държавен глава, когато този въпрос се очертава вече и като международен.

Не е тайна, че между Цюрих¹⁵ и Дармщат или Югенхайм, където се намира Александър Батенберг, също се разменят писма, за съжаление повечето незапазени. (Последното обстоятелство не позволява днес да реставрираме с пълна автентичност обменените мисли около идеята за българска република.) Но от съхранените до днес документи с категоричност може да се изведе идеята, че и бившият държавен глава стига в своите съждения до идеята за република. В писмо до д-р Ан. Головина, която поддържа кореспонденцията на семейството с княза на френски език, очевидно отнасящият се към нея с голямо уважение Батенберг отбелязва: „Contre la volonté de la Russie je ne peux pas et ne veux pas rentrer. Que dois-je dans ce cas conceiller aux Bulgares de faire? Une republique – voila tout.“ (Срещу волята на Русия аз не мога и не искам да се връщам. Какво трябва да посъветвам българите да правят в този случай? Република — ето какво“¹⁶). И сякаш за да уточни ясно причината за своето републиканство, още в следващото изречение княз Ал. Батенберг отбелязва: „Car mon retour est impossible“ („Тъй като моето завръщане е невъзможно“) ¹⁷. По силата на историческата случайност писмото е писано на 1 декември 1886 г. — месец след отказа на Валдемар Датски да заеме българския престол и в деня, когато във Виена за пръв път се издига кандидатурата на принц Фердинанд Сакскобургготски за бъдещ български държавен глава¹⁸.

Едва ли професионалистът-историк би се подвел от категоричността на препоръката за българска република и би престанал да вижда в лицето на ексмонарха Батенберг „ревностен противник на републиканското виждане за българското следосвободенско развитие“¹⁹. В пъстрия калейдоскоп от амбиции, интереси и страсти низвергнатият и унизен млад човек вижда за момент „подредена“ републиканската идея. Най-вероятно към нея са го тласкали и бившите му сътрудници, подсказвайки, че чрез републиканския ход би могло да се въздействува на руската дипломация, за която е характерна органическата неприязън към всичко републиканско.

Позицията на княз Александър Батенберг е своеобразен контрапункт на конюнктурните твърдения отпреди три години на М. Н. Катков (1818—1887 г.) — верния душеприказчик на Александър III. Тогава, преследвайки целта да потисне и смаже личното достойнство на българския княз, той шокира българската, руската и европейската общественост с тезата, че „републиканска цивилизована форма под контрола на Русия в съгласие с другите държави би била най-естественото устройство на България“²⁰. Сега, в късната есен на 1886 г., болезнено чувствителният към проблема за реставрацията на българския престол Батенберг, който чрез някои черти на характера е лишен от качествата на държавен диктатор, се разкъсва между стремежа да се съобрази с волята и желанието и страха от руско противодействие и евентуална гражданска война в България. Затова той пише: „Mon retour en Bulgarie avec espoir d'être utile pour le pays, est seulement possible, si la Russie, voyant qu'elle a un tort, prie d'y rentrer“, „Моето завръщане в България с надеждата да бъда полезен на страната е възможно само ако Русия, виждайки, че е виновна, ме помоли да се завърна там“²¹. Същия този мотив за евентуална промяна в отношението на Русия към него с още по-голяма сигурност Ал. Батенберг развива и пред Зах. Стоянов по време на гостуването си в Лондон²², макар и да не споменава за републиканската идея.

Имат ли някакво отношение към тази идея, подхвърлена от Ал. Батенберг в писмото му до д-р Головина, английската кралица, нейните дъщери и зет — брат на българския княз, не можем да дадем ясен и категоричен отговор. Но от арсенала на дипломатическите и политическите средства за въздействие срещу самодържавна Русия не би следвало да се изключва и интервенция от семейството на английската кралица в прорепубликанска насока, след като правителството определено се дистанцира от крайна подкрепа на абдикирания княз. Съставената през март 1887 г. в Лондон от неизвестни автори „Програма за българска република“²³, с която по чисто технически причини досега не сме имали възможност да се запознаем, дава основания за отправни съждения и в тази насока.

През есента на 1886 г. републиканската идея се отстоява ревностно и от кръгове, които по силата на обремененото с идеологеми мислене би трябвало да бъдат в периферията на политическите противоборства около княжеската институция. Но първите български социалисти, групирани се в Цюрих около създаденото там първо дружество „Рало“, и особено техният пръв лидер — 22-годишният студент от Горна Оряховица Димитър Бакърджиев, доста ясно и категорично заемат пробатенбергиански позиции и не одобряват решението на Великото народно събрание от 29 октомври 1886 г. за избиране на принц Валдемар Датски. Продължил образованието си в Берлинския университет, Дим. Бакърджиев атакува от немската столица българските управляващи среди най-напред с предложе-

ния за провъзгласяване на България за кралство при възвръщане на Александър Батенберг, а след това и за обявяването ѝ за „народна република“²⁴. Воден от абсолютно чисти идейни подбуди и най-вече от патриотични възжеления, младият български социалист пропагандира републиканската идея, макар и да има разминавания в своите виждания с хора като Захари Стоянов.

По същото време към републиканската идея определено тежнеят и хора като Димитър Ризов, останал в българската политическа история като образец на непоследователност в действията и политическите си пристрастия. Както Захари Стоянов, и той се обявява за провъзгласяването на република²⁵, но „обвързва“ тази идея още по-тясно с търсенето на изход от политическата криза. Ала журналистът със „стоте мнения“ Дим. Ризов, изпълняващ тогава (началото на декември 1886 г.) все още функциите на главен редактор на стамболовисткия вестник и официоз „Свобода“, не аргументира теоретически предимствата на републиканската форма на управление и — в общи линии — интерпретира идеята по захаристояновски.

Тогава са изминали малко повече от 10 години след гибелта на Георги Бенковски — предводителя на Априлското въстание, който бе декларира, че „няма народ, по-пригоден за република, отколкото нашият. Махни само турската власт и републиката е готова“²⁶. Малко повече са изминалите години и от студения февруарски ден, когато на бесилото край София е увиснал „със страшна сила“ Апостолът на българската национална революция, когото политизираното мислене не на един и двама ужким съвременни научни работници се опитва да натика в прокруството ложе на собствени идеологически схеми... Но само седем са годините, откакто първостроителите на българската държавност в Търново единодушно, без разногласия са приели предложения от освободителката Русия и косвено и от европейските Велики сили модел на конституционно-парламентарна монархия, без ни един от „учредителите“ да протестира или възнегодува защо не се предлага за обсъждане проект за... републикански Органически устав. Не би следвало обаче напълно да се изключва възможността тази еретическа мисъл да не е била чужда на някои депутати. Историята оперира обаче със състояли се събития, факти и явления и за нас остава само обяснението, че трезвият поглед към действителността и политическият реализъм са подсказали на народните представители, че би било безполезно да се разискват идеи от „Нареда“-та на В. Левски или от страниците на Л.-Каравеловата „Свобода“. Само блестящото като художествен похват сравнение на П. Р. Славейков „Гледаме да турим върху нашата глава чуждия калпак, без да мислим дали той ще ни бъде уйгун, или не“, изказано във връзка с разискванията относно идеята за сенат, с голяма вероятност е предизвикало прорепубликански асоциации, но не и реанимиране на републиканския идеал. Тогава това не е станало, както не е станало и след

това в най-критичното за съдбата на Конституцията време на режима на пълномощията, когато ни един от българските политически мъже не повдига въпрос за републиканско преустройство на Княжеството дори като хипотетичен вариант. Ще припомним и добре известната позиция на премълчаване или нервно опониране на идеята на М. Н. Катков за републиканска трансформация на Княжество България: в нея дори безспорно силните в русофилската си ориентация цанковистки среди от умерените либерали виждат в идеите на М. Н. Катков „многоглаголения“ и угроза за българския суверенитет²⁷. А швейцарското и френското републиканско устройство са буквално пред очите на българските политици. Но тогава нещата са се променили и Конституцията е току-що възстановена.

Качествено различна е ситуацията три години по-късно, т. е. през есента на 1886 г. Тогава противопоставянето Русия — буржоазна Европа е обективна реалност, която в съзнанието на част от българските държавници и на широки кръгове от обществеността се експонира като сблъсък на Азия и Европа²⁸. За тази изкуствено конструирана и пропагандирана схема най-съществена е ролята на русофобските среди около З. Стоянов, които още преди 9 август препоръчват методите на възпитание на българските офицери да се вземат не от Русия, а от „Франция и Швейцария“²⁹, макар да не се налага открито антиномията монархия — република.

Всичко изложено дава основание да се направи обобщаващото заключение, че в разпространението и пропагандирането на републиканската идея след Освобождението липсва системност и континуитет с намеренията на тази идея отпреди 1878 г. Безспорен факт е, че тази идея не е погребана, че е жива, но не и жизнена през всичките седем години на невероятно бурно политическо развитие и твърде острастени политически противоборства. Това не ни дава право да я поставяме по значимост до толкова актуалните през 1886—1887 г. теми за балканското сближение или за обявяването на независимостта. Републиканизмът тогава не е нито толкова ясно, нито толкова аргументирано пропагандиран и чрез епизодичното му поставяне, но не и на сериозна политическа основа, от най-различни обществени среди остава в значителна степен грубо подчинен на политическата конюнктура, без да трасира пътя към нови социални хоризонти, към борба за истинска република.

БЕЛЕЖКИ

¹ Попов, Рад. България на кръстопът. Регентството (1886 — 1887). С., 1991, с. 221 — 295.

² Митев, Й. Българската национална революция и републиканската идея след Освобождението. — Известия на Военноисторическото научно дружество. Т. 57, 1995, с. 102 — 103.

³ Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 2, С., 1990, с. 493; Христов, Хр. Захарий Стоянов. Обществена и политическа дейност. — Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (Историко-филологически факултет). 44, кн. 2, 1948 г., с. 127.

⁴ Независима България, № 12, 9 декември 1886; Какво направихме в Търново. Русе, 1886, с. 6.

⁵ Стоянов, Зах. Неиздадени съчинения. Под ред. на Аспарух Емануилов. Т. 2, Русе, 1943, с. 417.

⁶ Самозащита, № 1, 28 септември 1885.

⁷ Свобода, № 11, 3 декември 1886.

⁸ Стоянов, Зах. Неиздадени..., с. 406.

⁹ БИА — НБКМ, ф. 271, а. е. 27, л. 444 — 445.

¹⁰ Смятаме, че подписът Sandio (Сандю) и в двете писма (вж. Стоянов, Зах. Неиздадени..., с. 464, 466), отправени до Зах. Стоянов на 15 септ. и 5 окт. 1886 г., е на Ал. Ф. Головин, при все че не разполагаме с оригиналните ръкописи. Внимателният прочит на текста подсказва, че „имигрантите“, живеещи на „Оберщрасе — бел вю“ в Цюрих, които пишат дори уводни статии в „Берлинер тагблат“, следят внимателно „Московски ведомости“ и международната политика и са явно близки със Захари Стоянов и някои други по-видни личности от националпатриотичните среди, не биха могли да бъдат други освен Александър и д-р Анастасия Головини.

¹¹ Стоянов, Зах. Неиздадени..., с. 463.

¹² Пак там, с. 463 — 464.

¹³ Вж. бел. 9.

¹⁴ Държавен архив — Варна. ф. 743к, оп. I, а. е. 8, л. 16.

¹⁵ Квартирата на сем. Головини е била по всяка вероятност в ъглова сграда — освен безспорния адрес „Оберщрасе — бел вю“ (Държавен архив — Варна. ф. 743к, оп. I, а. е. 14, л. 2), в кореспонденцията се упоменава още и „Университетщрасе — бел вю“.

¹⁶ БИА — НБКМ. II В 2713, л. 2.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Попов, Рад. Цит. съч., с. 247.

¹⁹ Лалков, М. Българската монархия — щрихи в бяло и черно. — В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. кн. I, С., 1993, с. 107.

²⁰ Тодоров, Гор. Временно отменяне и възстановяване на конституцията в Княжество България (1881—1883). С., 1991, с. 224.

²¹ БИА — НБКМ. II В 2713, л. 2.

²² Стоянов, Зах. Неиздадени..., с. 468 — 469.

²³ Митев, Й. Цит. съч., с. 103.

²⁴ Благоев, Дим. Съчинения. Т. I, С., 1957, с. 380 — 384.

²⁵ Свобода, № 11, 3 декември 1886.

²⁶ Спомени на Михаил Ив. Маджаров (1854 — 1878). С., 1942, с. 155.

²⁷ Тодоров, Гор. Цит. съч., с. 225.

²⁸ Дечев, Ст. Пропагандната експлоатация на представата за Азия по време на „българската криза“ (1886 — 1887 г.). — В: Представата за „другия“ на Балканите. С., 1995, с. 219.

²⁹ Независимост, № 28, 21 юни 1886.